

В.Р.НАХМАНОВИЧ*

БАБИН ЯР. ІСТОРІЯ. СУЧАСНІСТЬ. МАЙБУТНЄ?.. (РОЗДУМИ ДО 70-РІЧЧЯ КІЇВСЬКОЇ МАСАКРИ 29–30 ВЕРЕСНЯ 1941 р.)

У статті запропоноване нове концептуальне бачення історії Бабиного Яру як визначного історичного місця, де відбувалися й досі відбуваються події, що мають символічне значення для історії Києва, України, Європи. Проаналізовано зв'язок між історією та сучасним станом Бабиного Яру, що досі залишається місцем громадського протистояння різних суспільних груп населення.

Коли звертаєшся до вивчення подій водночас глобальних і трагічних – таких, як Голокост чи Голодомор, нацизм чи комунізм, не можна обійти засадничі філософські питання. І перше з них: в який момент виникає історія? У той, коли відбуваються певні події, чи в той, коли вони з'являються в нашій свідомості? Що є історія взагалі: те, що відбувалося будь-де та будь-коли, чи те, що залишилося на папері або у живій пам'яті нащадків? Чи існує минуле саме по собі, чи воно є лише частиною сучасного? Якою мірою ми сьогодні можемо впливати на наше особисте й спільне «вчора», чи не є незмінність і лінійність часу лише ілюзією нашої обмеженої свідомості? Чи, можливо, усі мінливі історичні обставини взагалі є лише декораціями, в яких розігрують свої вистави одні й ті самі актори – частинки єдиної душі прабатька Адама – у намаганні, нарешті, виправити себе та Світ, повернутися до первинного Едему, завершити виконання важкої роботи, яку запропонував нам Усвишній, сказавши: «Створимо людину»?

Від того, як ми відповімо на ці запитання, багато що залежить. У першу чергу, вирішення глобального з них – що є метою історії як науки? Чи ми просто плетемо мереживо подій, намагаючись задовольнити спрагу за зразками великого і героїчного минулого? Отже, чи не є історія просто документованою альтернативою художній літературі, романом із реального життя? Чи ми намагаємося за допомогою минулого підкріпити свої сучасні уявлення й дії, знайти чи винайти виправдання фальшивим ідеалам політиків та щирим забобонам суспільства? Чи ми чесно прагнемо зрозуміти, у чому ж полягають віковічні закони історичного процесу, а відтак запропонувати рецепти побудови чергового світлого майбутнього людства? Чи, можливо, у той самий час, коли ми пишемо чи переписуємо історію, то наново створюємо наше минуле, сучасне й майбутнє, і наше слово уподібнюється до того першого Слова, яким було створено весь Світ? Якщо пристати на останню думку, починаєш відчувати власну відповідальність, якої так не вистачає нашим сучасникам, що воліють уважати себе за безсилих спостерігачів грандіозної гри сильних людей, великих держав та глобальних процесів. Із постійним усвідомленням

* Нахманович Віталій Рафаїлович – провідний науковий співробітник Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

ції відповідальності візьмемо на себе сміливість запропонувати новий погляд на історію Бабиного Яру.

Але навіщо він узагалі потрібний? Звичайно поштовхом до зміни історичних концепцій стає виявлення нових фактів, що не вкладаються в установлену схему. Це й спричиняє новий погляд на минуле. Проте останніми роками в Україні наявна інша ситуація, коли нові історичні факти залишаються поза межами суспільної свідомості, є здобутком лише вузького кола фахівців. Зрозуміло, що в даному разі йдеться про події великої суспільної значущості, осмислення яких має бути основою національної ідеології, масового світогляду, зрештою – бачення майбутнього країни. У такому випадку постає питання: чи взагалі ігнорувати громадську думку, чи запропонувати нові концепції, що дозволять віднайти шлях до національного примирення з найбільш болючими питаннями вітчизняного минулого?

Саме така ситуація склалася з історією Бабиного Яру. По-перше, існує принципова суперечність між загальносвітовим і українським сприйняттям цього місця-символу. Для всього світу він є одним із двох (поряд з Аушвіцем) символів Голокосту. До речі, формулювання офіційних документів, що передбачали відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру наприкінці вересня – на початку жовтня 2011 р., не залишали іншої можливості трактувати його історію, як пов'язану лише з масовим розстрілом нацистами київських євреїв 29–30 вересня 1941 р. Але для України Бабин Яр є також символом знищення багатьох інших груп її населення – ромів, українських націоналістів, радянських підпільників, футболістів київського «Динамо», душевнохворих із лікарні імені академіка І.Павлова та ін.

По-друге, його минуле досі не може вважатися остаточно дослідженим та узгодженим у суспільній свідомості. Зусиллями аматорів, що довгий час самотужки намагалися дослідити історію цієї трагедії, її було спотворено в усіх ключових питаннях, як-от довоєнна топографія Яру, місця розстрілів, поховання і знищення трупів, у тому числі жертв радянського режиму, склад карателів – виконавців злочинів, кількість загиблих. Усі ці питання, зрештою, другорядні для існування абстрактного символу, виявилися дуже актуальними для історії конкретного місця.

Так, маніпуляції з топографією було використано для обґрунтування можливості будівництва на території Яру станції метро «Дорогожичі»¹ та нездійсненого, на щастя, проекту культурного центру «Спадщина»². Штучне збільшення або зменшення кількості жертв, зокрема євреїв, стало аргументом у дискусії щодо «прав» різних груп на меморіальну територію та й саму пам'ять про трагедію. Питання про склад виконавців, а саме участь у розстрілах української допоміжної поліції, причетність до цього членів ОУН і чиновників Київської міської управи, – активно використовується у суспільній дискусії щодо оцінки українського визвольного руху часів Другої

¹ Нахманович В. Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения // Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат. – Кн.1: Историческая топография и хронология событий. – К., 2004. – С.63.

² Там же. – С.56.

світової війни та його ролі в Голокості. Зрештою, твердження про наявність у Бабиному Яру лише масових поховань жертв Голодомору й Великого терору має підсилити ревізійністську тезу про те, що київських євреїв узагалі не було там розстріляно, а вивезено невідомо куди. Доведення цього «факту» дозволило б одразу кардинально вирішити питання як щодо співучасті української поліції, зокрема оунівців у розстрілах, так і стосовно «переважних прав» євреїв на меморіалізацію Яру.

Слід зазначити, що проведення будь-яких неупереджених наукових досліджень, які спростовують або значною мірою виправляють наявні міфологеми, аж ніяк не є запорукою відмови від них політиків та громадських діячів. Це свідчить про те, що проблема полягає не лише в помилках некваліфікованих краєзнавців, а й у свідомому спотворенні історичної правди заради досягнення поточних політичних або господарських цілей.

По-третє, виникла низка проблем суто практичного ґатунку, пов'язаних з увічненням пам'яті жертв. За радянських часів існування Бабиного Яру як загального символу Голокосту задовольняло потреби як тих, хто прагнув гідно вшанувати пам'ять жертв, так і тих, хто в будь-який спосіб намагався цьому завадити. Але з падінням радянської влади, коли відкрилися можливості для практичного увічнення пам'яті загиблих, суспільство зіткнулося з тим, що спроби меморіалізації трагедії раз у раз спричиняють жорстке громадське протистояння.

Наочний приклад цьому дають події поточного року, пов'язані з підготовкою до 70-х роковин масових розстрілів. Що готували до цієї дати державні установи й громадські організації?

З інтерв'ю директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: «Дуже хотілося би встигнути зробити до 29 вересня хоча б дві принципово важливі справи: відремонтувати великий пам'ятник та побудувати Алею праведників. [...] Сьогодні ми хочемо огородити нашу територію. [...] Ми хочемо привести її до належного стану, хочемо почати будувати перші музейні об'єкти. Зрозуміло, ми б хотіли, щоб згодом було побудовано повноцінний музейний комплекс, щоб було зібрано й увічнено імена тих, хто загинув у Бабиному Яру»³.

З інтерв'ю голови Спостережної ради благодійної фундації «Бабин Яр»: «3 жовтня поточного року⁴ [...] о 12.00 президент України Віктор Янукович разом із керівниками благодійної фундації «Бабин Яр» покладе камінь до фундаменту [...] меморіального комплексу. [...] За затвердженням проектом усю площу – близько 2 гектарів – буде покрито величезним талесом⁵, а у середині нього буде знаходитися музей. [...] Поруч на 4 гектарах ми плануємо

³ Інтерв'ю директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Глазунова Бориса Івановича газеті «Эйникайт» [Електронний ресурс]: <http://babyn-yar.gov.ua/%D1%96nterv%E2%80%99yu-direktora-nats%D1%96onalnogo-%D1%96storiko-memor%D1%96alnogo-zapov%D1%96dnika-babin-yar-glazunova-borisa-%D1%96vano>

⁴ Державні урочисті заходи було перенесено на 3 жовтня у зв'язку з тим, що 29 та 30 вересня 2011 р. припали на перші дні Рош а-Шана (юдейського Нового року), а 1 й 2 жовтня – це субота і неділя, відповідно, юдейський та християнський вихідні.

⁵ Талес – чотирикутне біле покривало з чорними (або синіми) смугами по краях, яким одружені чоловіки-євреї покривають себе під час молитви.

висадити 32 тис. дерев, на кожному буде табличка з іменем людини, розстріляної у Бабиному Яру. [...] У центрі буде величезне меморіальне дерево в пам'ять тих тисяч і тисяч людей, імена яких поки встановити не вдалося»⁶.

Із постанови Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру»:

«Кабінету Міністрів України:

– передати Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» будинок за адресою вул. Мельникова, 44, де має бути влаштована його дирекція та тематична фотовиставка;

– забезпечити фінансування розробки генерального проекту розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», до якого включити такі елементи:

- Науково-просвітницький центр «Спадщина»;
- пам'ятник жертвам погромів»⁷.

Це інформація лише про капітальні проекти: два музеї й науково-просвітницький центр, Алея праведників, меморіальне дерево та пам'ятник жертвам погромів. І це на додачу до вже наявних двох десятків (!) пам'ятників та пам'ятних знаків, що відображають той чи інший бік історії Бабиного Яру. Показово: кожна державна чи громадська організація працює за власними планами. Жодного узгодження кроків, не йдеться вже про об'єднання їх зусиль. Чи можна за таких обставин вести мову про справжній національний символ – місце спільної історичної пам'яті? Чи можна взагалі вважати, що Бабин Яр – це лише минуле України? Напевно, що ні. А якщо так, то коли ж буде перерваний цей ланцюг трагедій і злочинів, ненависті й непорозуміння? Щоб спробувати відповісти на ці питання, треба заглибитися в минуле.

Очевидно, що, вивчаючи будь-який історичний феномен, важливо кожного разу знайти той самий підхід, котрий дозволить якнайповніше висвітлити властиві саме йому особливості. Отже, коли йдеться про Бабин Яр, треба усвідомити, що досліджується минуле конкретного місця. Наприклад, Голокост є історичним явищем, яке наповнене певними подіями, де географічні подробиці є, зрештою, другорядними та правлять за схематичне тло, що на ньому розгорталася людська трагедія. Натомість Бабин Яр – це місце, зафіксоване у географічному просторі, через котре проходили численні історичні події, що залишали свої фрагменти, з яких і складалася мозаїка його минулого.

Безумовно, можна самим обирати підхід до цієї історії. Або виокремити один з її фрагментів (зрозуміло, що найчастіше йдеться про той, що пов'язаний з єврейською Катастрофою) й ігнорувати всі інші. Можна також удатися до вивчення та всебічного дослідження окремо кожного з них (саме за такою схемою і відбувається останні роки меморіалізація Бабиного Яру). Але можна поставити перед собою амбітніше завдання – знайти єдиний стрижень, що в той чи інший спосіб об'єднує всі фрагменти цієї історичної мозаїки.

⁶ Україна взялась за Бабий Яр [Електронний ресурс]: http://www.mignews.com/news/society/world/190611_140119_68008.html

⁷ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру // Голос України. – 2011. – 16 липня.

У чому привабливість такого підходу? Очевидно, у тому, що він дасть змогу перетворити Бабин Яр не на символ однієї трагедії, що неможливо з огляду на реальну історію, і не на купу символів різних подій, що жодною мірою не поєднуються в уяві, а на новий єдиний та спільний символ, який буде важливим для всіх, хто відчуває свою причетність до цього місця. А відтак Яр може, нарешті, стати одним із загальнонаціональних символів, яких так бракує сучасній Україні.

У чому небезпека такого підходу? Очевидно, у тому, що виникає підсвідоме бажання знайти історичні або хоча б символічні зв'язки там, де їх насправді не існує, побачити цілісну картину в безладній купі уламків, запропонувати новий сенс тому, що ніколи його не мало.

Отже, спробуємо одразу намітити структурно-хронологічний поділ історії Бабиного Яру. Очевидно, що однією з його точок стане 29 вересня 1941 р. – день початку масових розстрілів євреїв Києва. Саме ця подія стала центральною в історії Яру й заклала ґрунт для його перетворення на всесвітньо відомий символ. Підкреслимо, що, власне, таким він став уже через багато років після війни. Це важливий момент, оскільки механізм символізації історичних подій ще не до кінця усвідомлений. Коли зазначається: «У той час на цьому місці відбулася така-то символічна подія», – то накладається її сучасникам сьогоднішнє сприйняття. 29 вересня 1941 р. в Бабиному Яру стався масштабний злочин, але на символ, на втілення всіх подій такого ґатунку він перетворився вже тоді, коли минуло достатньо часу, щоб усвідомити:

1. Бабин Яр не був унікальною подією. Навпаки, він був типовим, хоча й одним із наймасштабніших злочинів нацизму на окупованих територіях СРСР (на захід від радянського кордону євреїв знищували в інший спосіб).

2. Сукупні масштаби Голокосту перетворили його на одну з найбільших (на думку євреїв та західного світу – взагалі унікальну) трагедій ХХ ст. та всієї історії людства. А відтак він вимагав посиленої фіксації в пам'яті не лише його жертв і свідків, а й багатьох поколінь нащадків, у тому числі за допомогою меморіалізації місць трагедії та перетворення найбільш визначних із них на загальні символи.

Роль Бабиного Яру в історії Голокосту взагалі-то не мала завадити увічненню пам'яті також і інших його жертв, зразком чого є меморіальний комплекс у колишньому таборі смерті Аушвіц (у польському місті Освенцім). Але певні особливості радянської та пострадянської історії не дали змоги до цього часу задовільно вирішити це питання. Відтак було не лише додано нових проблем, а й створено на цьому місці фактично новий історичний шар, що потребує окремого дослідження та осмислення.

Отже, можна глобально поділити історію Бабиного Яру на три доби:

- передісторія – до початку німецької окупації Києва під час Другої світової війни;
- трагедія – нацистський терор упродовж двох років окупації;
- увічнення – від визволення Києва до сьогоднішнього дня.

Початок першої доби губиться в темряві минулих тисячоліть. Завершення третьої – криється у майбутньому України. Кожна з трьох діб історії Бабиного Яру розпадається на декілька дрібніших періодів. Цивілізаційна передісторія його розпочинається в середині III тис. до н.е., коли на Кирилівських висотах виникають поселення, що належали до пізньої трипільської культури⁸. Поряд із ними створювався й перший некрополь – курганні поховання, залишки яких збереглися донині, але досі не стали об'єктом археологічного дослідження⁹.

Після цього в історії місцевості настає довга пауза, що переривається у середині XII ст., коли княжна Марія – донька Мстислава Великого та дружина київського князя Всеволода Ольговича – збудувала Кирилівську церкву й однойменний монастир¹⁰. Від назви останнього своє перше ім'я отримав і Яр. Сьогодні це дає змогу деяким недобросовісним авторам стверджувати, що Кирилівський та Бабин яри – це взагалі різні об'єкти. Відтак вони раз у раз переміщують останній, а з ним – і місце розстрілів, убик від чергової забудови¹¹.

Але цікаво зупинитися на походженні назви Кирилівського монастиря. Солідні автори стверджують, що вона – від імені ченця Кирила, який вирив тут першу келію й привернув увагу киян своїм святим життям¹². Натомість існує і романтичніша версія, згідно з нею, у печері, розташованій поблизу монастиря, жив лютий змії, що вимагав від киян данини молодими та вродливими дівчатами. Його переміг Кирило Кожум'яка, на честь якого й було названо церкву та монастир¹³. Виникає природна спокуса перекинути ланку від міфічного змія до душогубів XX ст.

Сучасну ж свою назву Яр отримав понад 600 років тому, 1401 р., коли власниця землі біля нього, баба-шинкарка, заповіла її домініканському монастирю. Відтак Яр було поймаєновано Бабиним, або, як називали його впродовж XV–XVII ст., – урочищем Бісова (Шалена) Баба¹⁴. Чи не сплигло за півтисячоліття над цим місцем прокляття Бісової Баби?

Другий період передісторії Бабиного Яру пов'язаний із виникненням уздовж нього низки кладовищ, що утворили на початку XX ст. цілісний некрополь. Початок йому було покладено наприкінці XVIII ст., після того, як 1787 р. у спорудах закритого Кирилівського монастиря було розміщено богадільню та лікарню для душевнохворих. Поряд із ними почав формуватися цвинтар для померлих у цих закладах, а 1871 р. його значно розширили й перетворили на міське кладовище¹⁵. Невдовзі, 1878 р., було ухвалене

⁸ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1: Древний и средневековый Киев. – К., 1982. – С.28–29.

⁹ Проценко Л.А. История київського некрополя. – К., 1995. – С.121.

¹⁰ Максимович М.А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Максимович М.О. Киев явился градом великим... Выбранные украинознавательные творения. – К., 1994. – С.111.

¹¹ Евстафьева Т., Нахманович В. Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. (до начала немецкой оккупации 1941–1943 гг.). История застройки и проблемы топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. – С.75–78.

¹² Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1900. – С.282.

¹³ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2005. – С.199.

¹⁴ Пономаренко Л., Різник О. Київ: Короткий топонімічний довідник. – К., 2003. – С.8.

¹⁵ Проценко Л.А. История київського некрополя. – С.195.

рішення про створення за Бабиним Яром ще одного міського кладовища – Лук'янівського, яке стало наступником старого цвинтаря з тією самою назвою, де ховали померлих в'язнів Лук'янівської тюрми, біля якої воно і було розташоване¹⁶.

На початку ХХ ст. було відведено ділянку під Братське кладовище, що містилося біля самого верхів'я Бабиного Яру. Тут спочатку ховали померлих солдатів київського гарнізону, а згодом – загиблих під час Першої світової та громадянської воєн. На ньому 1910 р. відвели ділянки євангелістам і католикам-маріавітам¹⁷. Ще три конфесійні кладовища виникли далі на північ, між річищами Бабиного й Реп'яхового ярів: 1894 р. – Єврейське, що межувало з Кирилівським православним¹⁸, 1902 р. – Караїмське і Магометанське¹⁹.

Цей «інтернаціональний» та «інтерконфесійний» некрополь став наче мирним прообразом тієї страхітливої домовини, на яку невдовзі буде перетворено Бабин Яр. Але з'явився тут і перший провісник моторошної долі київських євреїв – 1907 р. на Єврейському цвинтарі у братній могилі були поховані жертви погрому²⁰.

Третій період передісторії Яру припадає на принципово нову добу. За царських часів Київ існував та розвивався у межах традиційного суспільства й християнської цивілізації. Після потрясінь 1917–1920 рр. місто опинилося у складі держави, яка повністю відкинула звичні уявлення про Бога, духовне буття людей, життя й смерть. Для Бабиного Яру це мало два наслідки, які стали до певної міри моделлю того, що відбулося тут у середині та другій половині ХХ ст. По-перше, утилітарний погляд на розвиток Києва викликав появу низки планів із перетворення Яру та прилеглих до нього кладовищ на парк. Найбільш цілісного вигляду це набуло в Генеральному плані реконструкції міста, розробленому після перенесення 1934 р. із Харкова столиці УСРР. Згідно з цим документом, на території Бабиного Яру, Лук'янівського й Єврейського кладовищ передбачалося створення парку культури і відпочинку Лук'янівського району міста²¹. Хоча до війни цей план не встигли втілити у життя, він символізував той загальний підхід до збереження та використання місць поховань, що залишався властивим комуністичній владі протягом усього часу її існування й, на жаль, перейшов у спадок незалежній Україні. Цей концептуальний духовний нігілізм треба брати до уваги, коли розглядатиметься складна повоєнна історія Бабиного Яру.

У довоєнний період це місце вперше почало пов'язуватися з репресіями тоталітарного режиму. Під час Голодомору 1932–1933 рр. на території Братського кладовища було вирито могилу, куди скидали трупи селян, які помирали від голоду просто на вулицях Києва²². Поряд, на Лук'янівському кладовищі, ховали розстріляних НКВС (декого з них вбивали прямо

¹⁶ Там само. – С.244.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.253.

¹⁹ Там само. – С.255.

²⁰ Там само. – С.257.

²¹ Пояснительная записка к генеральному плану реконструкции г. Киева. – К., 1936. – С. 59; Бабий Яр: человек, власть, история. – Прил. 10–15.

²² *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. ... – С.80.

на місці), хоча за масштабами поховань воно значно поступалося Биківні²³. Ці факти склали реальне підґрунтя сучасних міфів про масові поховання у самому Бабиному Яру жертв радянських репресій і, відповідно, про відсутність тут узагалі поховань євреїв, що їх німці нібито просто вивезли з міста у невідомому напрямі²⁴.

Другу добу історії Бабиного Яру, очевидно, може бути визначено як послідовну хроніку подій, що відбувалися тут протягом нацистської окупації Києва. Але цей спосіб дозволяє дати відповіді лише на найпростіші питання: «Що?», «Коли?» та «Як?». Натомість відповідь на питання: «Чому?», тобто, встановлення глобальних причинно-наслідкових зв'язків, за такого підходу залишається поза увагою. Тому під час розробки концепції дослідницько-документального проекту «Бабин Яр: людина, влада, історія» було запропоновано вертикальне структурування цього історичного феномена в площині «дух – матерія».

Нижнім рівнем цієї вертикалі є географічне місце – сцена, на якій розгортається історична дія. Точно описати цю сцену дуже важливо, оскільки помилки в топографії призводять не лише до хибного викладення окремих фактів, а й до помилок в інтерпретації, осмисленні та, нарешті, увічненні пам'яті. У даному випадку історичною сценою є сам Бабин Яр і прилеглий район Києва.

Далі йде рівень історичного факту. На відміну від буденного життя ним є не будь-яка подія, але у чомусь виняткова або, навпаки, архетипна, що надає ґрунт для узагальнень. Іншими словами, це факт-символ. Таким у даному випадку є в першу чергу масовий розстріл у Бабиному Яру десятків тисяч київських євреїв і, що не менш важливо (тому що одразу виводить нас за межі Голокосту до глобальної гуманітарної трагедії Другої світової війни), страта на цьому ж місці всіх тих, хто вважався ворогом нацистського режиму.

Тепер розглянемо рівень історичних подій. Під ними розуміються конкретні сюжети, що мають чіткі хронологічні й тематичні рамки, визначене коло учасників, певну структуру, яку можна всебічно проаналізувати. До таких подій належали боротьба окупантів із комуністичним та націоналістичним організованим опором, весь комплекс засобів терору і залякування населення, система військових, поліцейських та допоміжних каральних органів, мирний спротив окупаційному режиму, що виявлявся, зокрема, у порятунку місцевими жителями потенційних жертв нацистів.

Наступним є рівень історичного явища. Останнє являє собою не просто сукупність подій минулого, об'єднаних часом і місцем. По-перше, воно багатогранне, охоплює практично всі сторони життя людей та їх спільнот. У даному випадку таким явищем була історія окупованого Києва як арени глобального протистояння різних політичних систем. Це – система німецького окупаційного режиму, активність різних націоналістичних організацій, діяльність радянського уряду, спрямована на організацію опору нацистам, і повсякденне життя киян.

²³ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. ... – С.81.

²⁴ Там же. – С.79–80.

По-друге, на рівні історичного явища виникає нова якість, оскільки в ньому не лише відображаються суто «фізичні» процеси, а й виявляється їх ідеологічна складова. Тому інтерес становлять не тільки практичні кроки ворогуючих сил, а також їх пропагандистське та нормативне забезпечення, не тільки фізичне, а й інтелектуальне протистояння. Украй важливим є вивчення настроїв та напряду думок безпосередніх учасників історичної дії – як керівників, так і пересічних виконавців, спостерігачів, жертв.

Нарешті, останнім є рівень історичних ідей. Вони на відміну від звичайних стають надбанням мас та двигуном їх суспільної активності. Історичні ідеї – це той набір уявлень про світ і місце людини й народу в ньому, що втілюються у спільній діяльності влади та населення у визначений період. Отже, треба розглянути ідеології нацизму, більшовизму й українського націоналізму насамперед у гуманітарній сфері, їх ставлення до окремої людини, народів і конфесій. Відтак, слід простежити всю вертикаль історичного процесу: від формування ідеологічних уявлень через їх утілення в конкретних діях до місця останнього спочинку їх жертв²⁵.

Дуже важливо також вийти за межі штучного відокремлення й протиставлення «щасливої» довоєнної історії Києва та його жителів і «жахливої» історії нацистської окупації. Насправді, між СРСР та Третім Райхом існує багато опосередкованих і прямих паралелей та причинно-наслідкових зв'язків. Невипадково привернуто увагу до поховань поряд із Бабиним Яром жертв Голодомору й радянських розстрілів, хоча їх масштаби саме у цьому місці незрівнянні з кількістю жертв нацистів. Але загалом радянський терор (що включав не лише розстріли і смерть у таборах, а й Голодомор в Україні та штучний голод в інших регіонах СРСР) цілком порівнянний із Голокостом, узагалі нацистським терором як за своїми масштабами, так і за методом відбору жертв – не за фактичною провиною, а за належністю до апріорі «ворожої» класової, расової, конфесійної, соціальної, етнічної, політичної групи. Між радянським більшовизмом та німецьким націонал-соціалізмом існує й безпосередній зв'язок, оскільки прихід останнього до влади, захоплення нацистами майже всієї Європи та частини радянської території значною мірою стали наслідком внутрішньої й зовнішньої політики СРСР²⁶. Стосовно історії Бабиного Яру це дає змогу інакше поглянути на такі факти, як:

- значна кількість євреїв й інших груп населення, яким загрожувала небезпека, що залишилися у місті;
- масштаби співпраці місцевого населення з нацистськими каральними органами, зокрема видача їм євреїв і комуністів;
- політика українських націоналістів та доля тих з їх числа, котрі намагалися розбудовувати незалежну Україну в співробітництві з німцями;
- трагічна доля комуністичного підпілля у Києві тощо.

²⁵ *Нахманович В.Р.* Бабий Яр: человек, власть, история. Общественно-политические и научно-методологические составляющие проекта // Сторінки воєнної історії України. – Вип.9. – Ч.1. – К., 2005. – С.156–158.

²⁶ Див. про це: *Нахманович В.* Голокост у неорадянській концепції історії Другої світової війни // Форум націй. – 2010. – №1 (92).

Водночас такий підхід залишає відкритим питання щодо символічної ієрархії подій, адже це не менш важливо з огляду на проблеми меморіалізації й історичної пам'яті. На нашу думку, можна виокремити ключову подію та історичне тло цієї доби минулого Бабиного Яру. Такою подією є страта київських євреїв, точніше – перший день їх масового розстрілу, 29 вересня 1941 р. Очевидно, що саме він є певною кульмінацією, котрій передувала і наслідувала їй низка безпосередньо пов'язаних із нею подій. Можна вибудувати такий їх ланцюг:

а) до 29 вересня 1941 р.

- захоплення вермахтом Києва 19 вересня;
- підриви радянськими диверсантами Київської цитаделі й Хрещатика, загибель значної кількості німецьких офіцерів, невщухаючі пожежі у центрі міста²⁷;
- рішення про показову «акцію помсти»²⁸;
- арешт і розстріл 1,6 тис. євреїв-заручників²⁹;
- поява 28 вересня на вулицях Києва оголошень: «Наказується всім жителям міста Києва та околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку [...]»³⁰.

Зауважимо, що на той час долю київських євреїв уже було вирішено наперед, як і долю всіх їх в Україні, СРСР та Європі. Водночас диверсії на Хрещатику стали зручним приводом для карателів, щоби провести київську «грос-акцію» у тісній співпраці з військовою окупаційною владою за повної підтримки вермахту та певного співчуття неєврейського населення³¹.

б) 29 вересня 1941 р.³²

- колони євреїв, переважно жінок, старих і дітей, що з валізами й клукамаками тягнулися з усіх районів міста до Лук'янівської площі. Оголошення про збір євреїв складали люди, погано обізнані з топографією Києва. Через це в них фактично було зазначено дві точки збору (ріг вулиць Мельникова та Дегтярівської й «біля кладовищ»), відстань між котрими становила близько 2 км;
- рух щільної колони євреїв, які з 8-ї години ранку невпинно йшли вулицею Мельникова в напрямі Бабиного Яру, упевнені в тому, що їх будуть кудись вивозити, адже неподалік знаходилася Лук'янівська товарна станція. До того ж нацисти цілеспрямовано розповсюджували напередодні саме такі чутки³³;

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – К., 2002. – С.76, 79–80.

²⁸ Там же. – С.77; Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф. Київ, 30–31 жовтня 2006. – К., 2007. – С.255.

²⁹ Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. – С.102.

³⁰ Бабий Яр: человек, власть, история. – Фото 37.

³¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.80.

³² Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.102–116.

³³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.80.

- патрулювання німецьких поліцейських і військових жандармів, що нищили вулицями міста, перевіряючи, чи ніхто з євреїв не залишився вдома;
- перша дротяна загорожа, за яку пропускали партіями по 500–600 осіб та з-поза якої вже не було зворотного шляху;
- складна дорога із трьома поворотами, що нею спрямовували далі євреїв так, щоби ті, які йшли позаду, не могли бачити, що сталося з їх попередниками;
- щільне поліцейське оточення всього їх шляху і самого Бабиного Яру³⁴;
- юрби киян, які мовчки спостерігали за цим рухом тисяч приречених людей;
- стіл позірної «реєстрації» біля Братського кладовища, де в євреїв відбирали гроші, коштовності, документи, а також наказували залишати речі й верхній одяг. Його прямо тут же сортирували службовці української допоміжної поліції³⁵, яких було набрано з числа військовополонених у житомирському таборі та в кількості 300 осіб напередодні передано у розпорядження нацистських карателів³⁶;
- подальший шлях між Лук'янівським і Братським кладовищами до верхів'я Бабиного Яру. Тут уже, очевидно, було чути постріли й крики;
- подвійний ряд есесівців із собаками, що били людей кийками, позбавляючи їх будь-якої волі до спротиву;
- майданчик на краю урвища, на якому побитих, розгублених людей змушували роздягатися догола та спускатися в яр;
- нарешті, самий яр, де людей кляли долілиць, шар за шаром, а вздовж рядів йшли німецькі поліцейські й методично вбивали їх пострілами в потилицю³⁷.

І так – до 18-ї години, коли тих, що залишилися, було замкнено у гаражах танкоремонтного господарства. Того дня було страчено 22 тис. осіб³⁸.

в) після 29 вересня 1941 р.³⁹

Розстріли євреїв не завершилися того дня, так само, як не закінчилася їх жалобна хода до Бабиного Яру. Різниця полягала лише в тому, що в наступні дні їх одразу збирали у цих гаражах, а потім вантажівками відвозили до місця страти. Змінювався й склад катів. 30 вересня ще майже 12 тис. осіб розстріляли службовці тієї самої зондеркоманди 4а⁴⁰. Потім, до 15 жовтня, страти здійснювали німецькі поліцейські батальйони зі складу полку «Південь»⁴¹. На початку жовтня до цих акцій долучилася айнзатц-команда 5⁴², яка залишилась у Києві й стала основою для формування місцевої служби поліції безпеки і СД. Треба зазначити, що склад виконавців розстрілів, зокрема питання щодо участі в них Буковинського куреня,

³⁴ Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій... – С.255–256.

³⁵ Там само. – С.256–258.

³⁶ Там само. – С.247–248.

³⁷ Там само. – С.261–262.

³⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.77.

³⁹ Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.115–128.

⁴⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.77.

⁴¹ Там же. – С.266–274.

⁴² Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.118–120.

створеного мельниківською ОУН, та взагалі української допоміжної поліції вже у 1980-х рр. також стали об'єктом свідомої фальсифікації⁴³. Усього до середини листопада було розстріляно близько 65 тис. київських євреїв⁴⁴. Темп цих акцій ставав дедалі повільнішим, а відтак вони справляли менше враження на неєврейське населення.

Очевидно, що концентрація драматичних подій, апогеем яких були розстріли 29 вересня, виводять їх на авансцену історії Бабиного Яру часів окупації. Але це не має призводити до забуття трагедії інших жертв нацизму, серед яких – радянські військовополонені (насамперед комісари, комуністи, євреї), роми, цивільні комуністи й націоналісти, радянські та українські підпільники, душевнохворі з лікарні імені І.Павлова (колишньої Кирилівської) та заручники з числа пересічних киян. Усі вони разом становили близько третини з 90–100 тис. жертв Бабиного Яру.

Не вдаючись до детального опису тих подій, зазначимо, що їх можна розподілити на три блоки:

- систематичні розстріли, які почалися вже наступного дня після захоплення Києва вермахтом і завершилися напередодні його визволення Червоною армією 6 листопада 1943 р.⁴⁵;

- знищення в'язнів у Сирецькому концтаборі, що існував поряд з Яром від весни 1942 р.⁴⁶;

- спалення трупів жертв в Бабиному Яру в'язнями Сирецького табору протягом серпня – вересня 1943 р.⁴⁷

6 листопада 1943 р. розпочалася третя доба історії Бабиного Яру. Основним її змістом слід уважати боротьбу за гідне увічнення пам'яті жертв нацистів, що не завершилася до сьогодні. Саме тепер опозиція «громадськість (людина) – влада» виходить на перший план. Не можна сказати, що вона не існувала в історії Бабиного Яру раніше. Але за царських часів, як би їх не оцінювати, розвиток Києва відбувався більш-менш нормальним шляхом. Влада дотримувалася певних меж, громадськість мала змогу впливати на життя міста. За радянських довоєнних часів та під час нацистської окупації тоталітарна влада практично не залишала жодного простору для громадської активності. Винятком, єдино можливим за такої ситуації, були героїчні вчинки тих, хто рятував від смерті потенційних жертв нацистського терору: євреїв, підпільників, душевнохворих.

Повоєнні часи повільно відкривали певний простір для громадської самодіяльності. Ця доба історії Бабиного Яру найменш досліджена, але

⁴³ Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Укр. іст. журн. – 2007. – №3. – С.83–93.

⁴⁴ Оцінку кількості жертв Бабиного Яру (загальної та за окремими групами населення) було обґрунтовано автором у неопублікованому виступі «Людські втрати населення Києва за період нацистської окупації: проблеми й методологія підрахунку» під час круглого столу «65 років визволення Києва від нацистської окупації», що відбувся 27 жовтня 2008 р. в рамках 3-ї Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ – Пуща-Водиця).

⁴⁵ Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.94–102, 128–142, 161–162.

⁴⁶ Евстафьева Т. Сырецкий концентрационный лагерь // Бабий Яр: человек, власть, история. – С.171–186.

⁴⁷ Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.142–161.

її фактологічне наповнення не входить до завдань цієї статті. Доцільно лише запропонувати певну схему, уточнення й деталізація якої – справа майбутнього.

На зміст усієї боротьби за увічнення пам'яті жертв нацистів великий вплив справило вищезазначене співвідношення подій під час окупації. Саме пам'ять про єврейські жертви Яру не лише вийшла на перший план, а на довгі роки взагалі затьмарила всі інші трагедії цього місця. Безумовно, на це вплинули й додаткові обставини, оскільки інші жертви фактично не знайшли «заступників» у людській пам'яті:

- про українських націоналістів згадувати не можна було взагалі;
- жертви з числа військовополонених старанно приховувалися, оскільки це було значною мірою наслідком сталінської політики відмови від приєднання до відповідних міжнародних угод. До того ж мільйони вояків, котрі здалися в полон, підривали міф про «героїчних бійців Червоної армії», що готові були радше загинути, аніж віддати ворогові рідну землю;

- так само важко було пояснити, чому залишилися на окупованій території десятки тисяч комуністів – головна опора сталінського режиму;

- загибель учасників радянського підпілля висвітлювала вади в його організації та моральний клімат серед підпільників, а відтак цей бік історії також краще було не згадувати;

- до ромів і душевнохворих усім узагалі було байдуже, тим більше, що співробітників лікарні імені Павлова після війни звинуватили у співробітництві з нацистами;

- нарешті, прості мешканці Києва залишалися без згадки через знищення за радянських часів будь-якого реального місцевого самоврядування, а відтак руйнації відчуття єдності, притаманного нормальній міській громаді.

Таким чином, тривалий час лише євреї зберігали живу пам'ять про своїх загиблих, і всі неформальні спроби вшанувати жертви Бабиного Яру зосереджувалися на їх пам'яті. З іншого боку, саме такі прагнення наражалися на жорсткий опір із боку влади. Підґрунтя його було подвійне:

- по-перше, від 1948 р. антисемітизм став невід'ємною складовою радянської державної політики;

- по-друге, виняткова доля євреїв під час Голокосту суперечила тезі про переважні втрати, що їх зазнали у боротьбі з нацизмом слов'янські народи, передусім «великий російський». Відтак усі інші народи СРСР «мали право» лише на таку кількість жертв, яка відповідала їх частці у складі населення країни за останнім переписом.

Отже, перший (радянський) період повоєнної історії Бабиного Яру пройшов під знаком боротьби громадськості з державою за право увічнити єврейські жертви нацизму. Додатковий відбиток на цю боротьбу накладали послідовні спроби місцевої влади перетворити Бабин Яр та прилеглі кладовища на спортивно-паркову зону. Показова у цьому контексті постать А.Власова – головного архітектора Києва в перші повоєнні роки. Саме ця людина створила перший проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру та

водночас розробила генплан розвитку Києва, згідно з яким на цьому місці мали бути прокладені нові вулиці та висаджено парк⁴⁸.

Ключовими подіями цього періоду були:

- Куренівська катастрофа 1961 р., що стала наслідком заливання Яру пульпою з цегельних заводів⁴⁹;
- вихід 1966 р. документального роману А.Кузнецова «Бабин Яр»⁵⁰;
- несанкціонований мітинг 29 вересня 1966 р. у 25-ті роковини початку масових розстрілів⁵¹;
- встановлення 1976 р. офіційного пам'ятника «Радянським громадянам і військовополоненим», розстріляним у Бабиному Яру⁵².

Другий, перехідний період повоєнної історії Яру припадає на кінець 1980 – початок 1990-х рр. – останні роки СРСР та перші – незалежної України. Тоді керівництво КПУ, а потім України пішло назустріч громадськості в її прагненні особливим способом увічнити пам'ять єврейських жертв Бабиного Яру. Це був короткий період історії, коли керівники держави й лідери демократичного руху сподівалися створити країну, де б «росіянам жилося краще, ніж у Росії, а євреям краще, ніж в Ізраїлі». Саме у той період, 1991 р., було встановлено Менору – пам'ятник загиблим євреям⁵³, а президент Л.Кравчук на мітингу в Бабиному Яру публічно покаювся за всі образи, утиски і переслідування, яких вони зазнали на українській землі.

Але ці події не завершили історії Яру. По-перше, на той час стало зрозумілим, що єврейська трагедія, хоч би яка масштабна, не була єдиною на цьому місці. По-друге, українці, євреї й інші народи України виявилися неготовими до справжнього примирення та порозуміння.

Відтак невдовзі розпочався третій період повоєнної історії Яру, що триває донині. Його принципова відмінність від попередніх полягає в:

- мовчазно визнаному «єврейському» пріоритеті в Бабиному Яру за умови «дозволу» на паралельне відзначення трагедії інших груп населення;
- активності громадських організацій різних суспільних груп, спрямованої на увічнення пам'яті «своїх» жертв;
- невтручанні держави у цю діяльність;
- байдужості її до реального вирішення проблем комплексного увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру.

⁴⁸ *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. // Бабин Яр: человек, власть, история. – С.191–192; Там же. – С.400–401; Там же. – Прил. 22.

⁴⁹ *Анисимов О.* Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000; *Анисимов А.* Киевский потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003; *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. – С.195–201; Бабин Яр: человек, власть, история. – С.451–462; Там же. – Фото 73–88; *Евстафьева Т.* Бабин Яр-2: Полвека спустя // 2000 (Киев). – 2001. – 8 марта; *Хазан М.* «Мы к вам пришли. Не мы – овраги» // Бульвар Гордона. – 2011. – 9 марта.

⁵⁰ *Кузнецов А.* Бабин Яр: Роман-документ // Юность. – 1966. – №8. – С.7–42; №9. – С.15–46; №10. – С.23–51; *Шаповал Ю.* Неповорнення Анатолія Кузнецова // День. – 2004. – 25 грудня.

⁵¹ *Снегирев Г.* Роман-донос. – К., 2000. – С.114–121; *Его же.* Автопортрет 66. – К., 2001. – С.80–93; *Нахманович Р.* Бабин Яр-1966: как это было [Електронний ресурс]: <http://maidan.org.ua/static/mai/1159455143.html>; *Диамант Э.* Бабин Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя [Електронний ресурс]: <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=4056>

⁵² *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. – С.203–204.

⁵³ Там же. – С.204.

Така ситуація призвела до того, що в Яру й поблизу нього вже встановлено близько 20 пам'ятників і пам'ятних знаків, аж ніяк не пов'язаних між собою і не об'єднаних в архітектурний ансамбль⁵⁴. Ця діяльність триває, і Бабин Яр поступово перетворюється на місце змагань у конкурсі на найкращий пам'ятник.

Але ця ситуація, хоч і неприємна сама по собі, але така, що її за певних умов можна було б виправити (крім старого радянського пам'ятника, решта пам'ятних знаків невеликі за розмірами та можуть бути перенесені в інше місце). Набагато гірше те, що триває забудова Яру й прилеглих кладовищ (усіх їх, крім Лук'янівського і нового Військового, було зруйновано за радянських часів). Відкриття у 2000 р. станції метро «Дорогожичі» у самому епіцентрі колишніх розстрілів вписується в попередню політику міської влади. Але в останні десять років позначилася нова тенденція, пов'язана з будівельною активністю в меморіальній зоні єврейських громадських організацій.

Першою спробою такого штибу став проект створення у верхів'ях Яру єврейського громадського-культурного центру «Спадщина». Наріжний камінь на місці майбутнього будівництва було врочисто закладено за участю президента України 2001 р. – в 60-ту річницю масових розстрілів. Широкий громадський опір та запекла боротьба впродовж 2002–2003 рр. дали змогу призупинити реалізацію цього плану⁵⁵. Але сподівання, що це був поодинокий випадок, виявилися марними. У 2005 р. виник новий проект побудови аналогічного меморіально-релігійного центру на Єврейському кладовищі⁵⁶. Знову-таки з кіл єврейських громадських організацій походить проект будівництва (в кінці зони масових розстрілів) міжконфесійного комплексу, що має включати православну церкву, костел, синагогу й мечеть⁵⁷. Нарешті, згадану вище постанову Верховної Ради від 5 липня 2011 р., яка реанімує проект центру «Спадщина», також ухвалено за лобювання цих організацій⁵⁸. Усе це відбувається за формального існування Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», що мав би опікуватися централізованим упорядкуванням даної території.

Така ситуація потребує зваженого і тверезого аналізу, оскільки, очевидно, виходить за межі окремих помилок. Як уже зазначалося, упродовж усього радянського періоду євреї мали загальноновизнану першість як природні

⁵⁴ Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект) // Друга світова війна і доля народів України. – С.403, 409–410. Зазначено ті пам'ятники, що існували на момент складання концепції.

⁵⁵ *Нахманович В.* «Єврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра // Форум націй. – 2003. – №3 (10): Спец. вип.: Бабин Яр. Усі матеріали дискусії див. на сайті «Бабий Яр – пам'ять і безпам'ятство» [Електронний ресурс]: <http://babiyar-diskus.narod.ru/>

⁵⁶ *Нахманович В., Глузман С.* Вадим Рабинович как персональный магнит [Електронний ресурс]: <http://www.telekritika.ua/view/2006-06-29/7192>. Інші матеріали дискусії див. на сайті «Комітет „Бабин Яр“» [Електронний ресурс]: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/polemics>

⁵⁷ *Шуневич В.* Илья Левитас: «Не понимаю, почему День памяти жертв Холокоста мы должны отмечать в День освобождения польского Освенцима. У нас что, в Украине Бабьего Яра не было?» // Факты и комментарии. – 2011. – 12 августа.

⁵⁸ Верховная Рада установила в Украине День памяти Холокоста // Киев еврейский. – 2011. – №9 (133).

хранителі пам'яті про трагедію Бабиного Яру. Така ситуація збереглася й у незалежній Україні, коли увічнювати пам'ять про «свої» жертви почали інші групи населення. Але тим часом відбулася принципова зміна суб'єктів самої єврейської спільноти. За радянських часів до Бабиного Яру за власним покликом приходили пересічні громадяни. Час від часу виникали неформальні ініціативні групи, що організовували певні заходи (мітинги, покладання вінків тощо)⁵⁹. Ситуація почала змінюватися наприкінці 1980-х рр., коли новостворені єврейські громадські організації почали перебирати на себе ініціативу щодо таких заходів, а згодом – узагалі всі акції, пов'язані з увічненням пам'яті про Голокост, зокрема про Бабин Яр. Але з часом виявилось, що сподівання на швидке відродження єврейського національного життя в Україні (як, утім, і будь-якого іншого) не виправдалися. Відтак численні єврейські організації майже повністю відірвалися від основної частини власної спільноти, що швидко скорочувалася внаслідок еміграції. За таких умов вони, а точніше – їх керівники, стали повністю безконтрольними у своїх ініціативах. Відтак зрозуміло, чому ці діячі здатні продукувати будь-які сумнівні проекти та ані потрапляти під вогонь критики, ані ризикувати своїми посадами⁶⁰.

Але така підміна справжньої суспільної ініціативи бюрократичними фікціями залишилася поза свідомістю неєврейської громадськості й державної влади, які воліють убачати у цих національних функціонерах справжніх виразників думок і побажань українських євреїв. Очевидно, що для державних чиновників така ситуація зручна, оскільки домовлятися з цими «професіоналами» набагато простіше, аніж зі справжніми громадськими лідерами. Водночас треба зауважити, що ситуація в єврейській спільноті принципово нічим не відрізняється від того, що відбувається в інших сферах суспільно-політичного життя країни, і є відбитком загальної моральної кризи, в якій перебуває українське суспільство.

Що ж чекає на Бабин Яр та чи буде, зрештою, гідно увічнено пам'ять жертв? Спробуємо позначити певні підходи до відповіді на ці запитання. По-перше, треба визнати, що історія Яру не завершилася ані 30 вересня 1941 р., ані 6 листопада 1943 р. Вона триває донині й включає у себе все, що трапилося тут у повоєнний час, коїться зараз і відбуватиметься ще у невизначений термін.

По-друге, історія Бабиного Яру як місця, що має, нарешті, стати національним символом, нерозривно пов'язана з минулим усієї держави. Історія його не завершиться, поки Україна остаточно не визначиться з вектором свого цивілізаційного розвитку. Минуле Яру має стати органічною частиною її історії.

Зазначене жодною мірою не можна розцінювати як заклик «дати спокій» Бабиному Яру й чекати, поки Україна обере свій подальший шлях.

⁵⁹ *Диамант Э.* Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя.

⁶⁰ *Хорунжая Т., Нахманович В.* Национальное движение без национальной жизни (попытка дискуссии) // Форум націй. – 2003. – №4 (11); *Нахманович В.* Власть и община // Зеркало недели. – 2003. – 20 декабря; Украинского еврейства не существует?... // Хадашот. – 2011. – №7/8 (172).

Як існування національних символів залежить від життя держави, так і буття останньої формується з життя й історії окремих регіонів, міст і визначних місць. Отже, будь-які спроби вирішити долю Бабиного Яру безпосередньо впливатимуть на майбутнє України. Це покладає додаткову відповідальність на всіх дотичних до долі цього трагічного місця та вимагає консолідації всіх порядних людей і фахових спеціалістів для розв'язання проблеми, навіть коли це триватиме не один десяток років. Лише після завершення цієї роботи можна буде, нарешті, дати відповідь на запитання, з якого починалася ця стаття: у чому ж полягає той об'єднуючий чинник, що є стрижнем історії Бабиного Яру від початку людської цивілізації до майбутнього України?

The article brings forward the new conceptual vision of Babyn Yar as the notable historical place where symbolic for Kyiv, Ukraine and Europe events have been obtaining. The connection between historic and modern status of Babyn Yar (which still remains of the confrontation between different social groups) was analyzed.

